

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДІАГНОСТИКИ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ ПІДЛІТКА ДО ДИСКУРСИВНОГО КОНСТРУЮВАННЯ ДОСВІДУ

В статті аналізується теоретичний підхід до особливостей діагностики розвитку здатності підлітка до дискурсивного конструювання досвіду. З'ясовано ключові процеси, що визначають розвиток означеної здатності підлітка, зокрема, стратегічність, рефлексія, інтелектуальна ініціація та децентрація.

Ключові слова: дискурсивне конструювання досвіду, стратегічність, рефлексія, інтелектуальна ініціація, децентрація.

The article analyzes the theoretical approach to the diagnosis' peculiarities of the development of teenagers' ability to discursive construction of experience. The key processes that determine the development of this teenagers' ability are identified, in particular, strategic, reflection, intellectual initiation and decentralisation.

Keywords: experience discursive constructing, strategic, reflection, intellectual initiation, decentralisation.

Постановка проблеми. Почуття дорослості спонукає підлітка не лише проаналізувати значимість власного «Я», переосмислити ретроспективу свого життєвого досвіду, але й планувати особисте майбутнє і власне «Я» в цьому майбутньому.

Спілкування з однолітками в підлітковому віці, на відміну від молодшого шкільного, займає провідну позицію. Саме в стосунках з однолітками дитина підліткового віку прагне реалізувати свою особистість, визначити свої можливості в спілкуванні, визначити риси та якості, які є значимими не лише для неї, але й для референтного оточення. Варто зауважити, що дитина молодшого та середнього підліткового віку часто оцінює себе, враховуючи точку зору значимого Іншого, і часто сприймаючи й відстоюючи її як свою власну. Ближче до старшого підліткового віку, на наш погляд, починає формуватися якість, яку О. Б. Старовойтенко [9] називає «можливістю себе». Саме ця якість, на думку дослідниці, втілюється в життєвому проєкті особистості. Однак, щоб у просторах «Я в Іншому», «Інший в Я», «Я у собі» могли розвиватися і вдосконалюватися якості «Я», необхідна активність і самостійність підлітка, розвиток його суб'єктності.

Зауважимо, що формування ставлення підлітка до себе як особистості проходить у два етапи, які відповідають молодшому і старшому періодам підліткового віку. На першому етапі відбувається усвідомлення своєї

відмінності від ровесників, утвердження своєї належності до світу дорослих. На даному етапі для підлітка властиві некритичне наслідування зовнішніх манер дорослих, суттєва залежність від групи ровесників. Постійна взаємодія з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Іноді потреба підлітка в самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками він готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями. На другому етапі підліток уже не сумнівається, що він не дитина, починає усвідомлювати своєрідність своєї особистості, знижується його залежність від групи однолітків. Старшого підлітка характеризують підвищена увага до внутрішнього світу інших людей, до самоаналізу. Таким чином, досліджуючи особливості конструювання досвіду у підлітковому віці, необхідно ретельно вивчати кожен етап окремо, підбираючи валідний та надійний інструментарій.

Максималізм підлітка і його залежність від референтної групи не дають можливості для самостійного переосмислення подій власного життя, а тим більш, для конструювання майбутнього. Він може транслювати таку історію свого життя, яку прийме і схвалить соціум, щоб бути значимим і прийнятим у ньому, не замислюючись над тим, наскільки важливою, вагомою є ця історія особисто для нього. Щоб із соціально присвоєного проекту підліток міг конструювати власний проект, насамперед, необхідно розвивати наративні способи осмислення дійсності та власного «Я».

Актуальність дослідження зумовлена новим підходом до вивчення психологічних особливостей підлітків, в основі якого лежить погляд на особистість як автора власного життя.

Метою даної статті є розроблення теоретичної моделі діагностики розвитку здатності підлітка до дискурсивного конструювання досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розробка й апробація психолого-герменевтичного інструментарію виокремлення рівнів сформованості інтерпретаційних процесів особистості, на наш погляд, відкриє можливість для визначення особливостей опанування підлітком певних стратегій конструювання досвіду та його здатність до розвитку означеного процесу. Згідно теоретичної моделі дослідження, за якою працює лабораторія, серед ключових процесів, що визначають розвиток здатності підлітка до конструювання досвіду, є інтелектуальна ініціація, стратегічність, рефлексія, децентрація.

Зокрема, спираючись на науковий доробок М.Л. Смульсон [8], інтелектуальну ініціацію ми розглядаємо як здатність до самостійної постановки задач. Однак, стосовно підлітків здатність до самостійної постановки задач починається, насамперед, із здатності самостійно приймати рішення та нести за нього відповідальність. Спираючись на результати попередніх досліджень [7], зауважимо, що здатність приймати рішення властива далеко не всім підліткам, і чим молодший підліток, тим складніше йому прийняти певне рішення.

Причиною даного явища є не лише психологічні особливості даного віку, але й той досвід, якого дитина набуває у соціумі, – зокрема, страх зробити помилку при прийнятті рішення і внаслідок цього стати посміховиськом в очах друзів, знайомих, однолітків тощо; острах наслідків, адже підліток ще великою мірою залежить від батьків, дорослих, вчителів, сім'ї, де, на жаль, часто діє правило: вчинив неправильно – будеш покараний. Ще однією з вагомих причин, що не дає підлітку приймати рішення, є страх перед невідомим. Адже неправильно прийняте рішення, що не схвалюється соціумом, може «кардинально» змінити життя підлітка: втратить друзів, втратить авторитет у компанії, буде осміяний в соціальних мережах, і, врешті решт, зміниться його звичне і таке «комфортне» життя. Іноді підліток не здатен прийняти рішення ще й тому, що він звик до того, що за нього це зроблять дорослі, а отже й відповідальність за рішення несуть дорослі. І якщо прийняте рішення не призведе до бажаного результату, підліток не буде шукати виходу із ситуації, прикладати зусилля, щоб змінити щось, аналізувати причини, чому ж не вдалося, адже це не його рішення і ніякої відповідальності за нього він не несе. І, нарешті, з нашої точки зору, найвагоміша причина – це брак досвіду. Іноді дитина не розуміє сенсу проблеми вибору і не може вирішити дану проблему самостійно.

Таким чином, в нашому розумінні особливості прояву і розвитку інтелектуальної ініціації стосовно підліткового віку нерозривно пов'язані з розвитком стратегічності. Спираючись на дослідження М.Л. Смульсон [8], стратегічність у підлітків ми розглядаємо як особливість життєвого вибору, що пов'язана з інтелектуальним та вольовим прийняттям рішення про подальші дії дитини та прийняття на себе відповідальності за дані рішення.

Варто також зауважити, що за результатами наших попередніх досліджень [7] ми дійшли наступного висновку: чим молодший підліток, тим важче йому діяти в динамічних обставинах, оскільки лише незначна частина підлітків від 11 до 13 років здатні адекватно реагувати на ситуацію, швидко і своєчасно планувати свою діяльність і поведінку, розробляти програму дій для досягнення мети. Молодші підлітки не вміють і не бажають продумувати послідовність своїх дій, діють більш спонтанно під впливом емоцій та миттєвих бажань. З віком у підлітків зростає рівень сформованості регуляторної гнучкості, що дозволяє їм при виникненні непередбачених обставин легко перебудувати плани і програми дій і поведінки, швидко оцінити зміну значущих умов.

Таким чином, досліджуючи розвиток стратегічності як процесу, що обумовлює здатність підлітка до конструювання досвіду, доцільно звернути увагу на сформованість потреби в усвідомленому плануванні діяльності; здатність виокремлювати значущі умови досягнення цілей, як в поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому; сформованість у підлітка потреби продумувати способи своїх дій і поведінки для досягнення поставлених цілей; сформованість стійкості суб'єктивних критеріїв оцінки результатів діяльності; здатність перебудовувати, вносити корективи в

планування та реалізацію власних планів залежно від зміни зовнішніх чи внутрішніх умов. Не менш важливим при цьому є розвиток здатності брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх наслідки.

Для розвитку здатності підлітка брати на себе відповідальність за своє життя, досягнення ним певної зрілості необхідно відділення дитини від сім'ї, що передбачає встановлення нових партнерських взаємин, в яких сім'я і підліток сприяють розвитку один одного, знаходяться в рівних позиціях і через діалог, а не повчання, допомагають один одному у вирішенні своїх унікальних життєвих завдань. Однак залишається відкритим питання: чи готові до цього сучасні батьки? На наш погляд, відповідь на дане питання, насамперед, пов'язане з особистісним розвитком самих батьків, з рівнем розвитку їх здатності конструювати власне життя, а не планувати і «проживати» життя власних дітей.

З відокремленістю від інших, зокрема, від сім'ї, тісно пов'язане самоствердження підлітка, що виявляється в його спрямованості на реалізацію своєї унікальності в системі соціальних зв'язків. Саме реалізація свого власного «Я» у підлітковому віці створює підґрунтя для можливості приймати власні рішення, задовольняючи тим самим потребу бути самоцінним, визнаним, незалежним.

Таким чином, досліджуючи проблему відповідальності, варто звернути увагу на локус контролю досліджуваних підліткового віку, що відображає загальну схильність приписувати відповідальність за події, що відбуваються в житті особи, собі, власній поведінці, здібностям або оточенню, нагоді, долі, обставинам тощо.

Здатність підлітка до конструювання власного досвіду значною мірою обумовлюється рефлексією. В даному контексті нам видається доцільним розглядати рефлексію як здатність керувати власною активністю виходячи з особистих цінностей підлітка. Разом з тим у віковому аспекті рефлексію варто розглядати як самоствавлення, що передбачає також самоаналіз, дослідження свого внутрішнього світу й поведінки.

С.Л. Рубінштейн [6] зазначав, що «існують два основних способи існування людини і, відповідно, два відношення до життя. Перший – життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких перебуває людина»; другий – пов'язаний із виникненням рефлексії, яка «ніби зупиняє, перериває неперервний перебіг життя і мислено виводить людину за його межі. Людина наче займає позицію поза нею...»

В процесі рефлексії підліток набуває внутрішнього досвіду, що згодом стає основою для ефективного регулювання його поведінки у соціумі, усвідомлення свого «Я» та власного життя. Рефлексія для підлітка – це внутрішній діалог, в процесі якого він досліджує, оцінює, приймає або ж заперечує певні цінності, що притаманні значущому для підлітка оточенню.

Таким чином, внаслідок розвитку рефлексії в підлітковому віці активно формується система ціннісних орієнтацій. Як елемент структури особистості ціннісні орієнтації відображають внутрішню готовність підлітка до здійснення

певних дій, спрямованих на задоволення потреб та інтересів. Процес формування ціннісних орієнтацій у самому загальному вигляді може бути представлений як життєвий простір, що розширюється в часі, у якому особистість будує і здобуває визначену «траєкторію свого руху» згідно орієнтирам: цінностям зовнішнього світу і цінностям самопізнання, самооцінки, саморозвитку. На нашу думку, саме привласнені, внаслідок рефлексії, цінності зовнішнього світу, здатність до самопізнання та самооцінка суттєво обумовлюють розвиток здатності підлітка до конструювання досвіду.

Таким чином, нам видається доцільним, крім рівня розвитку рефлексії, дослідити також самооцінку підлітків та систему ціннісних орієнтацій.

Розглядаючи децентрацію як здатність подивитися на проблему з точки зору Іншого, звернемося до досліджень О. Б. Старовойтенко [9], яка зауважує, що в процесі спілкування «Я» підлітка набуває якості «необхідності іншого». Авторка також зазначає, що в процесі формування ставлення до Іншого й до себе формується діалогічність, завдяки якій дитина може визначити ставлення до себе та до Іншого. Розглядаючи проблему діалогічності свідомості, Ю. О. Михальчук [3] зауважує, що діалогічність людини дає можливість протиставляти різні точки зору, з'ясовувати розбіжності між ними, тим самим надаючи особистості можливість виходити за межі власного «Я». На наш погляд, саме розвиток діалогічності в молодшому шкільному та підлітковому віці є передумовою розвитку у дитини децентрації. Зауважимо, що в своїх дослідженнях Т.І. Пашукова [4] визначає егоцентризм як явище, що протилежне децентрації. Егоцентризм характеризується тенденцією інтерпретувати світ з точки зору власного «Я», нездатністю розуміти розмаїття точок зору і поглядів інших. Ця інтерпретація базується на тому, що для дитини є видимим, помітним, зрозумілим. Як правило, діти схильні бачити світ інших людей таким, який є у них самих. Однак, за теорією Ж. Піаже [5], із збагаченням соціального досвіду дитина стає менш егоцентричною і більш сприйнятливою до думок і позицій іншого, що і сприяє розвитку децентрації. Розглядаючи дану проблематику, неможливо лишити поза увагою дослідження Т.І. Пашукової [4], яка заперечує зниження егоцентризму в онтогенетичному розвитку дитини і говорить про його значне збільшення в підлітковому віці. Аналізуючи отримані в процесі емпіричного дослідження результати, авторка дійшла висновку про наявність прямого зв'язку між зниженням егоцентризму та поліпшенням взаємодії підлітка в міжособистісному спілкуванні.

Основним видом дискурсивного конструювання досвіду Н.В. Чепелева [1] визначає нарративне конструювання. Ґрунтуючись на попередніх дослідженнях, проведених в лабораторії когнітивної психології, було визначено, що провідним механізмом нарративного конструювання досвіду є інтерпретація соціокультурних та особистісних текстів, тож доцільно дослідити особливості інтерпретаційних процесів у підлітків та особливості їх прояву залежно від розвитку означених вище метакогніцій (інтелектуальна ініціація, стратегічність, рефлексія, децентрація).

Зокрема, з метою дослідження особливостей інтерпретаційних процесів у підлітків ми плануємо застосовувати роботу з притчею. Для прикладу наведемо одну з них.

У однієї старої китайки було два великих глечика. Кожен із них висів на одному з кінців коромисла, яке вона закріплювала на шиї. У одного глечика була тріщина, а другий – був цілим і завжди приносив всю воду повністю. А тріснутий глечик приходив лише наполовину заповненим, бо дорога від річки до будинку була довга. Так тривало досить довго. Жінка приносила додому лише півтора глечика води. Зрозуміло, що цілий глечик пишався собою, а тріснутий – був пригнічений і нещасний, він соромився своєї ущербності і засмучувався, що міг виконати лише половину своєї роботи. Якось біля річки після двох років відчуття повного провалу, звернувся тріснутий глечик до старої жінки: «Я соромлюся себе, вода стікає із моєї тріщини весь шлях від річки до будинку!»...

З метою дослідження рівня сформованості у підлітків інтерпретаційних процесів, зокрема, передсмыслового, смыслового та мета смыслового, розроблена система запитань відповідно до обраних текстів.

Зокрема, ми припускаємо, що інтерпретаційні процеси, які характерні для підлітка на передсмысловому, рівні можна визначити за допомогою питань наступного типу: прості запитання (що...? де...? коли...?) та практичні запитання (як би ти вчинив на місці...?). Смысловий рівень, на наш погляд, можна дослідити за допомогою таких запитань: оціночні запитання (як ти ставишся до...?), інтерпретуючі питання (чому...?) та творчі питання (що було б, якби...?). І, нарешті, запропонувавши дитині продовжити притчу, можна спробувати дослідити, чи відбуваються і як саме інтерпретаційні процеси на метасмысловому рівні.

Подальше дослідження розвитку здатності підлітка до дискурсивного конструювання досвіду буде зосереджено на підборі надійних і валідних методик діагностики, що відповідають віковим особливостям дитині молодшого та старшого підліткового віку.

Список літератури

1. Дискурсивні технології самопроєктування особистості : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. 170 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/717132/> (дата звернення 01.03.2021).

2. Краєва О. А. Становлення рефлексивної свідомості на етапі подолання підлітком кризи ідентичності. *Проблеми сучасної психології* : Зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. С. 382–392. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/20002/1/O.Kraieva_SRSPKI_PSP_11.pdf (дата звернення: 02.03.2021).

3. Михальчук Ю. О. Діалогічність свідомості особистості та діалогічна взаємодія: психологічний аспект вивчення. *Науковий вісник ХДУ. Серія*

Психологічні науки. 2018. Т. 2. № 3. С.75–79. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/issue/view/9/48> (дата звернення: 02.03.2021).

4. Пашукова Т. І. Егоцентризм як соціально-психологічне явище. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 2001. Вип. 10. С. 27–30. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1365482 (дата звернення: 03.03.2021)

5. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Москва : Наука, 1969. 659 с.

6. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. 423 с.

7. Самопроекування особистості у дискурсивному просторі : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Педагогічна думка, 2016. 232 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/704560/> (дата звернення: 01.03.2021).

8. Смульсон М. Л. Розвиток інтелекту та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі. *Технології розвитку інтелекту*. 2016. Т. 2. № 2. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77240529.pdf> (дата звернення: 02.03.2021).

9. Старовойтенко Е. Б. Возможности Я в отношении к другому: герменевтика и рефлексия. *Психология : Журнал Высшей школы экономики*. 2013. Т. 10 № 4. С. 121–142. URL: <https://psyjournal.hse.ru/> (дата звернення: 22.02.2020).